

ОСНОВОПОЛОЖНИК ГРЕЦЬКОЇ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ – ЄВСЕВІЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ

У статті розглядається життя і творчість видатного грецько-церковного історика Євсевія Кесарійського. Проаналізовано основні віхи його життєвого шляху; розглянуто головні праці дослідника; показана його позиція стосовно однієї з найбільших суперечок християнського світу – аріанства.

Кесарійського єпископа Євсевія (бл. 260-339 рр.) дослідники цілком справедливо називають батьком християнської історіографії¹. Ф. Вінкельман, характеризуючи значення його творчості, зазначив: “Спеціальний узагальнений церковно-історичний опис, ініційований палестинським греком Євсевієм, залишився, перш за все, грецьким феноменом і знайшов тут (на Сході) своїх кращих представників. Рідкісні церковно-історичні праці іншими мовами з’явилися тільки завдяки грецькому впливу”².

Постать Євсевія Кесарійського завжди привертала до себе увагу істориків. Так, ще у V ст. візантійський церковний історик Ермій Созомен Схоластик написав про Євсевія, що він надзвичайно вчена людина, знавець як божественних писань, так і грецьких поетів та істориків³. Видатний знавець візантійської історіографії Гельцер називає Євсевія церковним вчителем, ерудитом та багатогранним вченим⁴.

В російській історіографії дослідженням життя і творчості Євсевія займався видатний історик, професор Московського університету О. П. Лебедев, котрий у своїй праці «Церковная историография в главных ее представителях с IV века по XX» досить повно розкрив життєвий та науковий шлях вченого, дав чіткий аналіз його робіт⁵. В сучасній історичній науці зберігається тенденція до виявлення зацікавленості церковною історіографією взагалі і постаттю Євсевія Кесарійського зокрема. Так, 2006 р. вийшла монографія російської дослідниці І. В. Ващевої⁶, присвячена життєвому і творчому шляху вченого.

Євсевій походив з Кесарії Палестинської (звідси і його прізвище Кесарійський). Найближчим другом, соратником і вчителем майбут-

нього історика став пресвітер Кесарійської церкви Памфіл, який відомий в історії як засновник та упорядник церковної бібліотеки в м. Кесарії. Вплив Памфіла на духовний та інтелектуальний розвиток особистості Євсевія був настільки великий, що останній приєднав після смерті свого друга його ім'я до свого на знак глибокої поваги і вдячності⁷.

Дружба Памфіла і Євсевія головним чином ґрунтувалася на однаковому захопленні науковим християнством. Про це свідчить їх спільна робота над збиранням і систематизацією творів Оригена та інших ранньохристиянських авторів для Кесарійської бібліотеки. Ідентифікуючи і корегуючи рукописи, готуючи довідкові посібники, до яких можна віднести твори Євсевія “Хроніка”⁸ та “Ономастикон”, він під впливом Памфіла поступово став не просто архіваріусом, а архіваріусом-дослідником. Маючи такого наставника як Памфіл, Євсевій отримав належну освіту, яка дала йому можливість стати найвідомішим церковним істориком християнського світу.

Досить спокійне і безтурботне життя Євсевія закінчилося на початку IV ст., коли едиктом імператора Діоклетіана 303 р. було розпочато серію жорстоких антихристиянських гонінь⁹. Історик на власному досвіді пережив усі жахи переслідувань християн за період правління Діоклетіана та його наступників. Так, Євсевія було заарештовано і ув'язнено в Палестині через відкрите сповідання християнства¹⁰.

З кінця 307 р. до початку 310 р. Євсевій розділяв тюремне ув'язнення в Кесарії з Памфілом, працюючи разом з ним над “Апологією Оригена”. Саме там майбутній церковний історик побачив і болісно пережив мученицьку смерть свого вчителя і наставника. Після смерті Памфіла Євсевій змушений був виїхати з Кесарії та поневірятися різними країнами, шукаючи безпечного і спокійного життя¹¹.

Припинення гонінь дозволило істориком переїхати до Тіру Фінікійського. Там він затоваришував з місцевим єпископом Павліном, котрий, очевидно, і рукопоکлав його близько 313 р. у сан настоятеля Кесарійської Церкви. Є підстави вважати, що попередник Євсевія зрікся віри, тому на долю історика випало нелегке завдання відновити дезорганізовану християнську общину в Кесарії¹². Здобувши сан Кесарійського єпископа, Євсевій взяв участь у христологічній суперечці, спричиненій вченням Арія.

Серед тих майже двадцяти єпископів, котрі підтримували Арія, особливо помітними були Євсевій Нікомедійський, Феогніс Нікейський, Маріс Халкедонський¹³, Феона Мармарикський, Секунд Пто-

лемаїдський, Митрофан Ефеський, Павлін Тіррський¹⁴. Деякі дослідники вважають Євсевія безумовним прибічником Арія¹⁵, в той час як інші піддають цю думку сумніву¹⁶. Ми вважаємо, що Євсевій належав до проаріанської партії з самого початку “аріанської суперечки”. Однак, така позиція придворного історика, на нашу думку, не виражає його політичні погляди. Євсевій не був втягнутий в інтриги Александрійської Церкви. Він абсолютно свідомо прийняв аріанство як близьку йому по духу філософську християнську доктрину.

Кесарійський єпископ завжди рагував за єдність в Церкві¹⁷. Він сприймав два опозиційні вчення як рівноправні течії християнства, не вбачаючи в аріанстві ересі. На нашу думку, скликання Нікейського собору сприймалося ним як шанс примирити обидві сторони конфлікту і не допустити розколу в Церкві. Однак у своїх творах Євсевій подає лише факти та основний хід соборних засідань, намагаючись уникати суперечливих питань, пов’язаних з «аріанською суперечкою»¹⁸. Аріанські тенденції простежуються у двох основних працях Євсевія Кесарійського – «Церковній історії» та у «Житті Константина». Незважаючи на свої симпатії до аріанства, історик намагається бути об’єктивним і неупередженим автором. Його толерантність по відношенню до проафанасіанської партії зумовлена, на наш погляд, прагненням миру і злагоди у церковних справах.

Євсевій Кесарійський став впливати на імператора Константина майже з самого початку утвердження останнього на престолі об’єднаної імперії (близько 323 р.) Цей вплив був настільки сильним і тривалим, що Євсевія ще за життя стали називати придворним істориком, а в подальшому ще й історіографом епохи Константина. Ймовірно, і лояльність імператора до аріан на початковому етапі роботи Нікейського собору була продиктована впливом поглядів Євсевія. Константин ще не надто добре розбирався у всіх тонкощах церковних питань, щоб мати своє власне судження з цієї проблеми. Він звик довіряти своїм впливовим радникам та приближеним особам. А серед них, як відомо, згоди теж не було. Так, Осій Кордубський підтримував Александра, а Євсевій Кесарійський і Нікомедійський єпископ Євсевій – Арія. Звідси випливає і деяка невпевненість у заявах, а потім і діях імператора.

Довіра Константина до Євсевія багато в чому була продиктована особистісними якостями історика. Він умів промовчати, улестити і підхвалити у тих ситуаціях, де це було потрібно. Однак саме через це вміння Євсевія на свій розсуд розставляти акценти, нам лишилися не

відомими деякі сторінки життєдіяльності імператора. Зокрема, правдиві факти перетворення християнства на державну релігію. А багато з того, про що писав придворний історик, піддається сумніву через необ'єктивність і заангажованість автора. Замість правдивого портрета Константина Євсевій створив ідола, ікону.

Коли за підтримку проаріанської партії Євсевія було засуджено Антіохійським синодом у 324 р., на Нікейському соборі 325 р. його реабілітовано завдяки прихильності імператора Константина. Однак, незважаючи на усі свої спроби пом'якшити соборну постанову проти Арія, Євсевій все ж таки поставив підпис під Нікейським символом.

Після цього собору історик став одним з найвпливовіших єпископів імперії. Помірна позиція Євсевія в “аріанській суперечці” забезпечила йому підтримку імператорського двору у суперництві з патріархами Антіохії та Александрії. Так, його прихильникам вдалось домогтися усунення з посади у 330 р. Євстафія Антіохійського, а в 335 р. – Афанасія Александрійського. Свій авторитет при дворі Євсевій зберіг і після смерті Константина у 337 р., переживши імператора на два роки.

Перу Євсевія належать багато різних творів, які можна класифікувати як апологетичні, історичні, біблійно-екзегетичні та догматично-полемічні. До перших відносяться наступні: “Приготування до Євангелія”¹⁹, “Доказ на користь Євангелія”²⁰ “Проти Ієрокла”²¹. До історичних творів дослідника належать “Історія палестинських мучеників”²², Похвала Константину²³, “Хроніка”²⁴ тощо. Однак найбільш популярними і значимими для дослідження розвитку християнської церкви є дві його історичні праці – “Церковна історія”²⁵ та “Життя Константина”²⁶. Серед біблійних творів помітно виділяється “Ономастикон”²⁷, з екзегетичних праць збереглося лише пояснення кількох псалмів. До догматичних книг автора належить трактат “Проти Маркелла”²⁸, спрямований проти антиаріанського твору Анкірського єпископа Маркела, що побачив світ 335 року.

Одну з основних праць Євсевія становить “Церковна історія”. Вона створювалася протягом багатьох років і остаточно була завершена між 323 р. і 325 р.²⁹. Очевидним є те, що робота закінчена не раніше 323 р.³⁰, адже у 10-й книзі автор повідомляє, що імператор Константин перебував у стані війни з Ліцинієм і останній перестав співчувати християнам³¹. Свідченням того, що твір був написаний не пізніше 325 р., є відсутність згадок про Нікейський собор. Це говорить про те, що роботу було завершено ще до його початку.

“Церковна історія” охоплює період від появи християнства до смерті Константина 337 р. Текст збагачений фактичним матеріалом і доведений до 325 р. Твір написаний грецькою мовою і складається з 10 книг, кожна з яких має кілька глав. Матеріал присвячений, в основному, історії Східної Церкви і в ньому дуже мало приділено уваги церковному життю в Західній частині імперії. Це, на думку автора, пояснюється тим, що дослідник не достатньо володів латиною, якою подана вся інформація щодо Заходу³².

Праця Євсевія – цінне джерело для вивчення антихристиянського гоніння за часів правління Діоклетіана та його наступників. Очевидець і безпосередній учасник сумнозвісних подій, Євсевій першим серед церковних істориків подає відносно достовірні та реальні факти вищезгаданих процесів³³. Наступні історики і хроністи використовували його праці та продовжили його роботу. Завдяки широкій обізнаності автора, “Церковна історія”, окрім легендарних елементів, складає основу наших знань з історії ранньої християнської Церкви. Західному світові даний твір став відомим у латинському перекладі Руфіна Аквілейського, зробленому близько 400 р. Перекладач продовжив текст Євсевія до 395 р.

Твір Євсевія був і залишається унікальним історичним джерелом для вивчення багатьох проблем християнської церковної та римської світської історії. Незважаючи на певні недоліки та деякі неточності у викладі фактичного матеріалу, він став одним з основних джерел для дослідження подій, що відбувалися на Сході Римської імперії на початку IV ст.³⁴.

Іншим важливим для висвітлення епохи імператора Константина джерелом є праця Євсевія “Життя Константина”. Першу частину твору можна ідентифікувати як панегірик імператору Константину Великому. У наступних розділах розглянуто розвиток “аріанської суперечки”, мелетіанський розкол, детально описується Нікейський собор. Особливість цього джерела полягає в тому, що автор, поряд із панегіричними і легендарними оповідями, наводить документи та офіційні акти, нічого не змінюючи в їх текстах.

У своїх працях Євсевій проявив себе як хроніст і політолог, богослов і філософ, екзегет і філолог, бібліофіл і географ. Його закономірно вважають основоположником церковної історіографії. Твори Євсевія Кесарійського – в грецькому оригіналі, у вірменському перекладі для Сходу імперії і в латинських перекладах з хронологічним продовженням для Заходу імперії – стали першими оригінальними і

найбільш інформативними роботами широко розвинутої у IV-VI ст. християнської історіографії.

Незважаючи на суперечливі оцінки особистісних переконань Євсевія та його неоднозначного і подекуди упередженого трактування історичних фактів та подій, він залишається одним з найсвітліших дослідників християнського світу. Саме Євсевій був першим істориком, котрий спромігся на написання історії, що усебічно висвітлює життя християнства за досить великий і насичений важливими подіями проміжок часу. Такі видатні його твори як «Церковна історія», «Життя Константина» та інших праці, вкрай важливих для вивчення історії зародження і становлення Візантії – першої християнської імперії.

¹ Drake H.A. In Praise of Constantine. A Historical study and new translation of Eusebius Tricennial Orations // University of California Publications: Classical Studies, vol. 15, – Berkle, 1975. – P. 4; Кривушин И.В. Ранневизантийская церковная историография. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. – С. 8-10; Лебедев А.П. Церковная историография в главных её представителях с IV до XX в. / Под ред. М. А. Морозова – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – С. 27.

² Winkelmann F. Die Kichengeschichtswerke im ostromischen Reich // Byzantinoslavika. – Vol. 37. – 1976. – S. 184.

³ Sozomen. I, 1; Ekklesiastikes historias: Eusebiou tou Pamphilou, episkopou kaisareias tes palaistines biblia i, tou autou eis ton bion tou makariou Konstantinou basileos logoi e, Sokratis Scholastikou biblia Z, Theodoritou episkopou Kyrou biblia e, eklogon apo tes ekklesiastikes historias Theodorou biblia b, Hermeiou Sozomenou Salameniou biblia th, Euagriou Scholastikou ekklesiastikes historias biblia s = Ecclesiasticae historiae : Eusebii Pamphili lib. X, eiusdem de vita Constantini lib. V, Socratis lib. VII, Theodoriti episcopi Cyrensis lib. V, collectaneorum ex historia eccles. Theodori Lectoris lib. II, Hermii Sozomeni lib. IX, Euagrii lib. VI. Lutetiae Parisiorum: Ex officina Roberti Stephani. – 1544. – 353 p.

⁴ Gelzer. Julius Africanus und die Bysantin. – Chronographie. – Theil II, Abtheil. I. - Leipzig, 1885. - S. 23.

⁵ Лебедев А.П. Церковная историография в главных её представителях с IV до XX в. / Под ред. М. А. Морозова – СПб: Алетейя, 2001. – С. 26-98.

⁶ Ващева И. В. Евсевий Кесарийский и становление раннесредневекового историзма. – СПб.: Алетейя, 2006.

⁷ В історичній традиції за Євсевієм закріпилися обидва прізвища – Євсевій Кесарійський і Євсевій Памфіл. Хоча найчастіше його іменують просто Євсевієм. Ми схилиємося до останнього варіанту іменування історика. – Авт.

8 Euseb. *Chronicon* / Ed. A. Schone. *Eusebi chroniconum canonum quae supersunt*. – 2 vols. – Berlin: Weidmann, 1875. – 286 p.

9 Euseb. H.E., VIII. 2.4; Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в греко-римском мире при Константине Великом. – Москва: Церковно-историческая библиотека, 1997. – С. 146.; Буркхард Я. Век Константина Великого. – Москва: Центрполиграф, 2003. – С. 238.

10 Euseb. H.E., VIII. 7-9.

11 Там само.

12 Lowlor H.L., Oulton J.E.L. *Eusebius Bishop Of Caesarea: The Ecclesiastical History And The Martyrs Of Palestine*. – London, 1928. – Vol. 2. – P. 263; Chesnut G.F. *The First Christian Histories: Eusebius, Socrates, Sozomen, Teodoret And Evagrius*. Second edition / Macon (Ga), 1986. – N. 28 – P. 122.

13 Socrat. H.E., I, 8.

14 Theod. H.E., I, 4.

15 Williams G.H. *Christology and Church*. – State Relations in the Fourth century // *Church History*. – Vol. 20. – 1951. – P. 3-26; Аверинцев С.С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья (Общие замечания) // *Античность и Византия* / Под ред. Л.Н. Фрейберг. – Москва: Наука, 1975. – С. 274-275; Кривушин И.В. *Ранневизантийская церковная историография*. – Санкт-Петербург: Алетея, 1998. – С. 10.

16 Chesnut G.F. *The First Christian Histories: Eusebius, Socrates, Sozomen, Teodoret And Evagrius*. Second edition / Macon (Ga), 1986. – P. 159.

17 Drake H.A. *In Praise of Constantine. A Historical study and new translation of Eusebius Tricennial Orations* // *University of California Publications: Classical Studies*, vol. 15, – Berkle, 1975. – P. 7.

18 О. Терновский, С. Терновский. *Грековосточная Церков в период Вселенских соборов. Чтения по церковной истории Византии от императора Константина Великого до императрицы Феодоры (312-842)*. – Киев, 1883. – С. 21.

19 Euseb. *Praeparatio evangelica* / Ed. K. Mras, *Eusebius Werke*. – Band 8: *Die Praeparatio evangelica*. – Berlin: Akademie-Verlag, 1954. – 239 p.

20 Euseb. *Dimostrazione evangelica* / Eusebio di Cesarea; introduzione, traduzione e note di Paolo Carrara. – Milano: Paoline Editoriale Libri, 2000. – 343 p.

21 Euseb. *Contra Hieroclem* / Ed. C.L. Kayser, *Flavii Philostrati opera*. – Vol. 1. – Leipzig: Teubner, 1870. – 369-413 pp.

22 Euseb. *De martyribus Palaestinae* / Ed. G. Bardy. *Eusebe Cesaree. Histoire ecclesiastique*. – Vol. 3. – Paris: Cerf, 1958. – 319 p.

23 Euseb. *De laudibus Constantini* / Ed. I.A. Heikel. *Eusebius Werke*. – Vol. 1. *Die griechischen christlichen Schriftsteller 7*. – Leipzig: Hinrichs, 1902. – 195-259 pp.

~~~~~
²⁴ Euseb. *Chronicon* / Ed. A. Schone. *Eusebi chronicorum canonum quae supersunt.* – 2 vols. – Berlin: Weidmann, 1875. – 286 p.

²⁵ Euseb. *Historia ecclesiastica* / Ed. G. Bardy. *Eusede Cesaree. Histoire ecclesiastique.* – 3 Vols. – Paris: Cerf, 1952. – 215 p.

²⁶ Euseb. *Vita Constantini* / Ed. F. Winkelmann. *Eusebius Werke.* – Band 1.1: *Über das Leben des Kaisers Konstantin. Die griechischen christlichen Schriftsteller.* – Berlin: Akademie-Verlag, 1975. – 151 p.; Евсевий Памфил. *Жизнь блаженного Василевса Константина.* – Москва: “Labarum”, 1998. – 352 с.

²⁷ Euseb. *Onomasticon* / Ed. E. Klostermann, *Eusebius Werke.* – Band 3.1: *Das Onomastikon. Die griechischen christlichen Schriftsteller 11.1.* – Leipzig: Hinrichs, 1904. – 176 p.

²⁸ Euseb *Contra Marcellum* / Ed. E. Klostermann and G.C. Hansen, *Eusebius Werke,* Band 4: *Gegen Marcell. Über die kirchliche Theologie. Die Fragmente Marcells.* – Berlin: Akademie-Verlag, 1972. – 58 p.

²⁹ Лебедев А.П. Вказана праця. – С. 30.

³⁰ 323 р. – рік закінчення боротьби між Константином і Ліцинієм. – Авт.

³¹ Euseb. *H.E.*, X.

³² Лебедев А.П. Вказана праця. – С. 30.

³³ Euseb. *H.E.*, VII.

³⁴ Жданович О. Проблема висвітлення аріанства в джерелах // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць: У двох частинах / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – Число 12. – Част. 2. – С. 282.